

Buren, straten en aanknopingspunten

Plaatsbepaling in het laatmiddeleeuwse Brussel (dertiende-zestiende eeuw)*

De middeleeuwse stad, een labyrint?

In de huidige Westerse samenleving is de stedelijke ruimte een complex gegeven. Begrippen als ‘stadsgewest’, ‘stedelijke agglomeratie’, ‘nevelstad’ of zelfs ‘tapijtmetro-pool’ zijn schering en inslag in stedenbouwkundige en planologische literatuur. Ze wijzen stuk voor stuk op de grote ruimtelijke heterogeniteit die in vele steden aanwezig is. In dit labyrint dienen bewoners, bezoekers en passanten hun weg te zoeken.

Men kan zich afvragen of deze ruimtelijke complexiteit *mutatis mutandis* ook gold voor de steden van het laatmiddeleeuwse Europa. Hoe ervoeren de middeleeuwse stedelingen de ruimte waarin zij vertoefden? Ondervonden zij moeite om de ruimtelijke structuur van pakweg het veertiende-eeuwse Ieper of het vijftiende-eeuwse Antwerpen te doorgronden? Vonden reizigers en bezoekers hun weg in het netwerk van organisch gegroeide straten en welke hulpmiddelen stonden hun daarvoor ter beschikking? Kortom, hoe percipieerden de tijdgenoten de laatmiddeleeuwse stedelijke ruimte?

Er bestaan vanzelfsprekend uiteenlopende manieren om deze problematiek te onderzoeken. De iconografische weergave van steden vormt het voorwerp van kunsthistorisch onderzoek naar stadsideogrammen en -gezichten. Niet zelden verraadt deze iconografie de aspiraties van opdrachtgevers en/of kunstenaars.¹ Ook in literaire documenten als stadskronieken, lofdichten en rederijkersteksten wordt de stedelijke ruimte op een subjectieve manier op de scène gebracht.² Legislatieve teksten bieden dan weer een inkijk in de manier waarop de bevoegde overheden de stedelijke ruimte naar hun hand trachtten te zetten via allerhande stedenbouwkundige voorschriften.³

In deze bijdrage wordt een andere benadering voorgesteld. De ruimtelijke perceptie vindt namelijk ook haar weerklank in de wijze waarop mensen zichzelf, anderen, goederen en gebouwen in de ruimte lokaliseren. Men spreekt in dit verband van plaatsbepaling of lokalisatie. Tegenwoordig bestaan hiervoor talrijke hulpmiddelen. In de regel worden gebouwen en onroerende goederen schriftelijk gelokaliseerd door middel

* Dit artikel spruit voort uit een lezing op de studiedag *Mappaemundi: de ordening van de middeleeuwse wereld*, die werd georganiseerd door de Vlaamse Werkgroep Mediëvistiek aan de Universiteit Gent op vrijdag 14 oktober 2007. Ik wens de organisatoren van de studiedag te bedanken voor het opnemen van de lezing alsook het aanwezige publiek voor de interessante vragen en suggesties. Verder ben ik Peter Stabel, Jelle Haemers en Jan Dumolyn erkentelijk voor de nuttige suggesties.

1 Een recent overzichtswerk is F. Opll (Herausg.), *Bild und Wahrnehmung der Stadt* (Linz 2004). Wat de Brusselse stadszichten betreft, verwijs ik naar Th. Coomans, ‘Stadsgezichten op portretten als weerspiegeling van de ‘sociale topografie’ van de opdrachtgever’, in: *Met passer en penseel. Brussel en het oude hertogdom Brabant in beeld* (Brussel 2000) 173-181.

2 De Brusselse laatmiddeleeuwse en vroegmoderne literatuur wordt vanuit die invalshoek geanalyseerd in H. Pleij, ‘Het beeld van Brussel in de literatuur van de late Middeleeuwen en vroegmoderne tijd’, in: *Met passer en penseel*, 141-148.

3 Het referentiewerk voor de Lage Landen is nog steeds R. Tijs, *Tot Cieraet deser Stadt. Bouwtrant en bouwbeleid te Antwerpen van de middeleeuwen tot heden* (Antwerpen 1993).

van een kadastraal nummer en een (post)adres. Bij het kadastraal nummer gaat het om een unieke code. Het adres is uitgebreider, want opgebouwd uit een combinatie van formeel vastgelegde eigennamen (namen van personen of instellingen, straatnamen, gemeentenamen, staten) en codes (huisnummer, postbus, postnummer, landcode). De combinatie van deze elementen levert steeds een unieke plaats op. Het huidige adres-systeem is piramidaal (en dus verticaal) gestructureerd. Er wordt telkens uitgezoomd naar een hoger ruimtelijk schaalniveau (gebouw < straat < gemeente < land). De opeenvolgende niveaus kunnen met elkaar worden verbonden door toevoeging van het voorzetsel 'in' (het gebouw in de straat in de gemeente in het land). Deze opdeling en ontleding van de ruimte helpt de plaatsbepaling enorm vooruit.

Naast adres en kadastraal nummer beschikken we voorts over materiële en/of iconografische hulpmiddelen. Kaarten, richtingaanwijzers, straatnaam- en uithangborden, vlaggen, enzovoort geven aan waar goederen en gebouwen zich bevinden. De snel evoluerende technologische mogelijkheden zorgen ervoor dat deze materiële hulpmiddelen steeds meer worden verenigd in één medium, de digitale zoekrobots (routeplanners en GPS-systemen). Na invoering van de vereiste gegevens in de zoekrobot krijgt men een kant en klare handleiding om zich in de reële (stedelijke) ruimte te begeven en er gebouwen en goederen te lokaliseren.

Het hier kort geschetste lokalisatiesysteem werd de laatste twee eeuwen op punt gesteld. Over de wijze van plaatsbepaling in de periode voordien is echter nog niet zo veel bekend. Deze problematiek werd nog niet uitvoerig onderzocht, zeker niet voor de steden van de Lage Landen. Gelukkig bestaat er sinds kort een schitterende trendsetter. Daniel Lord Smail bestudeerde het lokalisatiesysteem dat gangbaar was in het laat-middeleeuwse Marseille. Daarbij lanceerde hij interessante concepten als 'cartografisch lexicon' en 'cartografische grammatica'. Een cartografisch lexicon omvat het geheel aan toponiemen of plaatsnamen die de leden van eenzelfde taalgemeenschap aan 'hun' landschap koppelen. Dit lexicon wordt ingepast in een cartografische grammatica, een linguïstisch en cognitief systeem waardoor het landschap (of algemener: de ruimte) op een talige manier kan worden weergegeven.⁴ Beide samen vormen de basis van het cartografische systeem om de (stedelijke) ruimte te ontleden en te ordenen.

Smail stelde tevens vast dat er – vanuit hedendaags standpunt bekeken – in het laat-middeleeuwse lokalisatiesysteem weinig of geen sprake was van een cartografische norm. Adressen bestaande uit formeel vastgelegde straatnamen en codes waren in de laatmiddeleeuwse samenleving nog niet in voege. Deze schijnbare anomalie is echter te wijten aan het feit dat er verscheidene 'linguïstische gemeenschappen' bestonden, die communiceerden op basis van eigen cartografische (en sociale) conventies.⁵ Smail maakte hierbij onbewust gebruik van de theorieën van Henri Lefèbvre over de productie van de ruimte.⁶ De wijze waarop plaatsen worden geïnterpreteerd, benoemd en gelokaliseerd ten opzichte van het omringende (laatmiddeleeuwse stedelijke) landschap, is immers een reproductie van de ruimte én een weerspiegeling van sociale interacties en conventies binnen de samenleving.

4 D. Lord Smail, *Imaginary cartographies. Possession and identity in late medieval Marseille* (Ithaca-London 1999) xi.

5 Smail, *Imaginary cartographies*, 11.

6 H. Lefèbvre, *La production de l'espace* (Paris 1974).

Smail selecteerde drie linguïstische gemeenschappen en onderzocht naar welke cartografische systemen hun voorkeur uitging. De administratie van de centrale overheid verkoos een cartografisch lexicon van bouwblokken (*insulae*). Sprekers van de volkstaal (het Provençaals) verwezen vaker naar buurten en oriëntatiepunten en hun lokalisatiesysteem bleek nauw verbonden met de plaatselijke sociale context. Publieke notarissen maakten bij voorbaat gebruik van het stratennet. Smail voegde er echter onmiddellijk aan toe dat het gebruik van deze systemen niet exclusief toebehoorde aan een bepaalde 'linguïstische gemeenschap', maar onderling inwisselbaar was.⁷ De opvatting van de stad als een netwerk van straten zou weliswaar langzaamaan de bovenhand halen bij de cartografische reproductie van Marseille (en in alle andere Westerse steden overigens). De notificatie van vastgoedtransacties noopte de notarissen tot een nauwkeurige situering van de verhandelde onroerende goederen en dit zowel in de tijd als in de ruimte. Geleidelijk aan ontwikkelden de publieke notarissen dus de cartografische norm.⁸

Plaatsbepaling in laatmiddeleeuws Brussel: mogelijkheden en beperkingen

De stellingen van Smail zijn bijzonder intrigerend. Zijn werk verdient dan ook navolging, zeker in de Lage Landen, waar dit soort onderzoek nog onbestaande is. In dit artikel zal daarom worden nagegaan welke methoden en technieken de laatmiddeleeuwse Brusselaars aanwendden om plaatsen te lokaliseren. Hoewel de onderzoeksvragen grotendeels overeenstemmen, gaat het hier uiteraard niet om een blinde overname van Smails onderzoeksmethode en resultaten. De vergelijking heeft namelijk als doel om na te gaan of diens concepten ook werkbaar zijn voor andere casussen. Maar bovenal zal worden afgewogen of de studie van het laatmiddeleeuwse lokalisatiesysteem effectief kan leiden tot de identificatie van 'linguïstische gemeenschappen' en of dergelijk onderzoek ook nog andere resultaten kan opleveren.

Het beantwoorden van deze onderzoeksvragen wordt echter van meet af aan bemoeilijkt. Hoeft het gezegd dat de laatmiddeleeuwse Brusselse bronnen weinig directe gegevens over de plaatsbepaling aanleveren? Van bij aanvang kunnen trouwens al enkele mogelijke informatiekanalen worden uitgesloten. Van een formeel vastgelegd adressysteem met huis- en postnummers was in het laatmiddeleeuwse Brussel nog lang geen sprake. Huisnummers kwamen in Brussel pas in voege aan het einde van de achttiende eeuw, terwijl de postnummers van de Belgische steden en gemeenten pas werden ingevoerd in 1969. Er bestaan evenmin aanwijzingen over het gebruik van straatnaamborden en richtingaanwijzers, al is het bekend dat huisnamen en uithangborden in de middeleeuwse samenleving op dit vlak een belangrijke rol speelden.⁹

De laatmiddeleeuwse inwoners van Marseille beschikten niet over stadsplannen.¹⁰ Meer dan waarschijnlijk gold dit ook voor de laatmiddeleeuwse Brusselaars. De oudst gekende stadsplannen van Brussel dateren uit de tweede helft van de zestiende eeuw en dienden een ander nut dan plaatsbepaling. Het stadsplan van Jacob van Deventer werd

7 Ibidem, 15.

8 Ibidem, 39.

9 J.R. Schiltmeijer, *De gevelstenen spreken* (Amsterdam s.d.) 7; J.-C. Bouvier, *Les noms de rues disent la ville* (Paris 2007) 42.

10 Smail, *Imaginary cartographies*, 1-6.

vervaardigd omwille van militaire imperatieven¹¹ en was om die redenen niet consul-teerbaar door het publiek. In de jaren 1560-1570 werden Brusselse stadsplattegronden in vogelperspectief opgenomen in de bekende zesdelige stedenatlas *Civitates Orbis Terrarum* van Georg Braun en Frans Hogenberg en in de *Descrittione di tutti i Paesi Bassi* van Lodovico Guicciardini. Deze decoratieve luxeartikelen en reisgidsen *avant la lettre* waren al evenmin bestemd voor de doorsnee stedeling. Het lees- en kijkpubliek van deze stedenatlassen bestond uit reizigers, kooplieden, bibliofielen en meerwaardezoekers, in hoofdzaak dus edellieden en rijkere burgers.¹²

Wat de micro-cartografie betreft, kwamen kadastrale plannen en landboeken pas volop in voege vanaf het begin van de moderne tijd. Ze worden beschouwd als een nieuwe manier om informatie over eigendomsrechten en landgebruik te inventariseren.¹³ Technische meetinstrumenten werden in de middeleeuwen wel gehanteerd door professionele landmeters en cartografen,¹⁴ maar vormden zeker geen alledaagse gebruiksvoorwerpen van de modale stedeling. Professionele landmeters (*erfscheiders* of *meerers* genaamd) worden in Brussel geattesteerd sinds het midden van de veertiende eeuw.¹⁵ Zij lieten amper eigen bronnen na. Over hun dagdagelijkse praktijk van plaatsbepaling is dus niets bekend.

Gelukkig bestaan er een aantal andere bronnen die een licht werpen op de wijze van plaatsbepaling in het laatmiddeleeuwse Brussel. Bij het vastleggen van goederentransacties in schepenbrieven – vergelijkbaar met de notariële akten uit Marseille – was het in het belang van de partijen om de ligging van de goederen in kwestie zo nauwkeurig mogelijk te omschrijven. Cijns- en goederenregisters zijn systematisch opgestelde lijsten van goederen waarop eigendomsrechten golden of belastingen werden geheven. Omwille van administratieve en praktische noden werden deze registers meestal topografisch ingedeeld. In de processen-verbaal van de haardtellingen beschreven de commissarissen systematisch het parcours dat ze aflegden door de wijken van de stad. Smail gebruikte de eerste twee bronnen (notariële akten en cijnsregisters) bij zijn onderzoek. Voor dit artikel werd enkel een beroep gedaan op de schepenbrieven en de wijkbeschrijvingen. De laatmiddeleeuwse cijnsregisters van Brussel zijn tot op heden weinig toegankelijk voor onderzoek.

De schepenbrieven en wijkbeschrijvingen werden nauwkeurig ontleed via de stadsmorfologische analyse. Deze onderzoeksmethode is afkomstig uit de stedenbouw en architectuur en werd voornamelijk door Engelse en Franse historici toegepast op de middeleeuwse stadsgeschiedenis.¹⁶ Ze stelt zich tot doel om de achterliggende logica's

11 J.C. Visser, 'De stadsplattegronden van Jacob van Deventer', in: *Stad in kaart* (Alphen aan den Rijn 1984) 29.

12 P.J. Margry, 'De ontwikkeling van de stadsplattegrond', in: P.J. Margry, P. Ratsma en B.M.J. Speet, *Stadsplattegronden. Werken met kaartmateriaal bij stadshistorisch onderzoek* (Hilversum 1987) 9.

13 J.B. Harley, 'Maps, knowledge and power', in: P. Laxton (ed.), *J.B. Harley. The new nature of maps. Essays in the history of cartography* (Baltimore – London 2001) 61-62; J. Beauroy, 'La représentation de la propriété privée de la terre. Land surveyors et estate maps en Angleterre de 1570 à 1660', in: Gh. Brunel, O. Guyotjeannin en J.-M. Moriceau, *Terriers & plans-terriers du XIIIe au XVIIIe siècle* (Rennes-Paris 2002) 79-101.

14 A.W. Richeson, *English land measuring to 1800: instruments and practice* (Cambridge, Mass.-London 1966); H.C. Pouls, 'Landmeetkundige methoden en instrumenten tot 1800', in: *Stad in kaart*, 13-28.

15 J. Mosselmans en Ph. Godding, 'De verordening van de Brusselse magistraat van 2 december 1451 inzake afpaling en buurschap', *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor de uitgave der Oude Wetten en Verordeningen van België*, 41 (2000) 12-13.

16 Recente historiografische en bibliografische overzichten vindt men terug op de website van het *International Seminar on Urban Form* (www.urbanform.org) en in E. Zadora-Rio, 'Les approches morphologiques des agglomé-

van de stedelijke vorm te achterhalen. Hiertoe wordt de stedelijke ruimte opgedeeld in een aantal morfologische of ruimtelijke elementen.¹⁷ Simpel gesteld komt een ruimtelijk element overeen met een ‘stukje ruimte’, dat gedefinieerd kan worden aan de hand van een aantal specifieke kenmerken (vorm, grootte, inhoud, naamgeving, textuur, ligging, enzovoort). Ruimtelijke elementen met één of meer gezamenlijke kenmerken vormen een welbepaald type. De ruimtelijke elementen komen op alle mogelijke schaalniveaus voor. Het geheel aan ruimtelijke elementen komt dus in zekere mate overeen met het ‘cartografisch lexicon’ van Smail, al ligt de nadruk eerder op de inherente ruimtelijke eigenschappen dan op de taalkundige weergave. De morfologische analyse brengt dan ook minder aan het licht over de wijze waarop de ruimtelijke elementen grammaticaal in de teksten werden ingelast, met andere woorden, over de ‘cartografische grammatica’.

De schepenbrieven en wijkbeschrijvingen die bij dit onderzoek werden gebruikt, dateren uit de periode van de dertiende tot de zestiende eeuw. In die zin komen de termijnen overeen met de tijdsperiode die Smail bestudeerde.¹⁸ De eindterminus valt tevens samen met het moment waarop de oudste stadsplannen van Brussel werden vervaardigd (zie boven). Deze onderzoeksperiode wordt echter wel opgevat als één geheel. Het was voorlopig niet mogelijk – en aanvankelijk ook niet de bedoeling – om evoluties in de wijze van plaatsbepaling op te sporen. Hiervoor is een diepgaandere bronnenanalyse vereist.

Lokalisatiemethoden bij goederentransacties

Wanneer in het laatmiddeleeuwse Brussel twee (of meer) partijen een onroerend goed verhandelden, dan deden zij voor de notificatie gewoonlijk een beroep op de schepenen van de stad. Eén van de stadsklerken stelde een schepenbrief op waarin de transactie werd opgetekend en die door twee schepenen in hun hoedanigheid als getuigen werd gezegd. Uiteraard was het voor de partijen belangrijk om naast de aard ook de ligging van de verhandelde goederen duidelijk en precies te omschrijven. Deze omschrijvingen bieden dus een inzicht in de manier waarop de Brusselaars ‘hun’ stedelijke ruimte percipieerden, ontleedden en vervolgens schriftelijk reproduceerden in de akte.

De minuten van de Brusselse schepenbrieven werden opgetekend in schepenregisters die in de stedelijke archieven werden bewaard. Geen enkel van deze registers is bewaard. Vermoedelijk werden ze in 1695 bij het bombardement op de stad vernietigd.¹⁹ Van de expedities van de schepenbrieven zijn echter nog duizenden exemplaren terug te vinden. Ze bevinden zich in de rijke archieven van de vele kerkelijke en liefdadigheidsinstellingen die Brussel telde. Helaas werd het gros van deze documenten amper geïnventariseerd, laat staan uitgegeven.

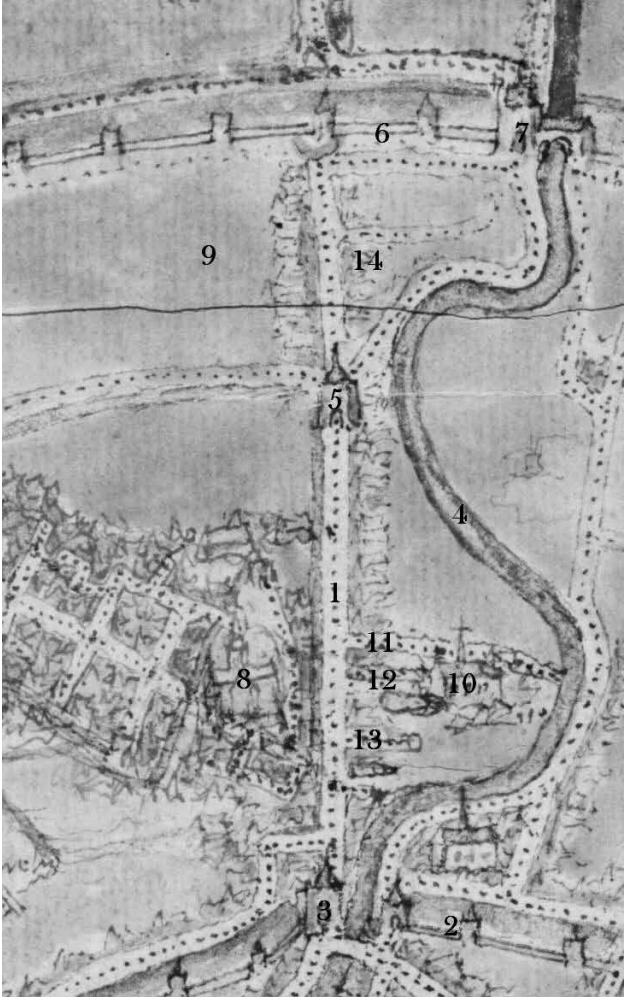
Omwille van deze hinderpaal en omwille van de omvang van het laatmiddeleeuwse stadsterritorium (80 ha) werd ervoor geopteerd om het onderzoek te beperken tot één

rations: essai d’historiographie’, in: B. Gauthiez, E. Zadira-Rio en H. Galinié (dir.), *Village et ville au Moyen Age: les dynamiques morphologiques. 1 Textes* (Tours 2003) 13-27.

¹⁷ H. Galinié, X. Rodier en L. Saligny, ‘Entités fonctionnelles, entités spatiales et dynamique urbaine dans la longue durée’, in: *Histoire et mesure. Systèmes d’information géographique, archéologique et histoire*, 19: 3-4 (2004) 223-242.

¹⁸ Smail, *Imaginary cartographies*, xiii.

¹⁹ Ph. Godding, ‘Actes relatifs au droit régissant la propriété foncière à Bruxelles au Moyen Age’, *Bulletin de la Commission Royale des Anciennes Lois et Ordonnances de Belgique*, 27 (1951) 88; H.C. van Parys, ‘Le bombardement de 1695 et les archives de l’hôtel de ville’, *Annales de la société royale d’archéologie de Bruxelles*, 48 (1948-1955), 154.

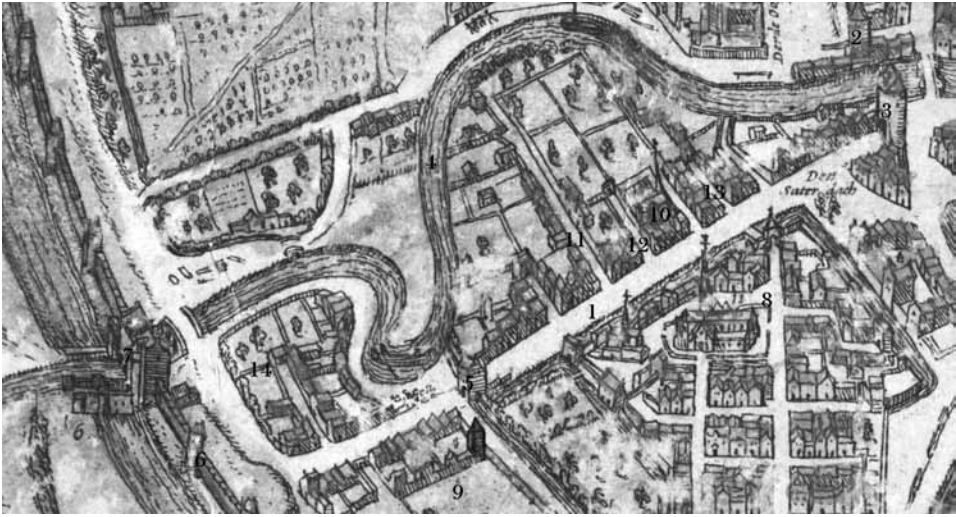
Afbeelding 1: De buurt van de Lakensestraat, afgebeeld op het stadsplan van Jacob van Deventer ca. 1550-1555 (KBR), met aanduiding van de volgende elementen:

1. Rechte straat
2. eerste stadsomwalling
3. Binnenste Lakenpoort
4. Zenne
5. Klein Lakenpoortje
6. tweede stadsomwalling
7. Buitenste Lakenpoort
8. begijnhof de Wijngaard
9. Begijnbeemd
10. arme klarenklooster
11. straatje vander Elst
12. Infirmieriestraatje
13. Koningstraatje
14. kalkovens.

welbepaalde buurt (zie afbeelding 1 en 2). De keuze viel op de buurt van de huidige Lakensestraat en werd ingegeven door de archeologische opgravingen die er plaatsvonden in de periode 2004-2006.²⁰ Het daaraan gekoppelde historische onderzoek heeft als doel om de stedenbouwkundige evolutie en het grond- en goederenbezit van deze buurt te reconstrueren. Daartoe werden reeds om en bij de 300 middeleeuwse schepenbrieven opgezocht en geanalyseerd.²¹

20 Ph. Sosnowska, 'Maison Dewez: étude archéologique du bâti (Brux.)', in: J.-M. Blaising e.a. (red.), *Archaeologia Mediaevalis* 28 (Namur 2005) 129-130; B. Claes, 'Archeologisch onderzoek van het voormalige Arme Klaren klooster te Brussel (Br.)', in: M.C. Laleman en G. Vermeiren (red.), *Archaeologia Mediaevalis* 29 (Gent 2006) 28-34; B. Claes, 'De kapelmuur van het voormalige Arme Klarenklooster (Br.)', in: A. Degraeve en C. Ortigosa (red.), *Archaeologia Mediaevalis* 30 (Brussel 2007) 27-29.

21 Het gaat in totaal om 287 documenten, die zich in de volgende archiefondsen bevinden: Archief van het OCMW-Brussel (verder AOB): fonds Hôpitaux, H.263 1A, H.263 1B, H.264, H.265, H.266A, H.266B, H.266D, H.819, H.821, H.1201, H.1210; fonds Bienfaisance, B.203, B.871, B.1452⁴, B.1452⁵; fonds Sint-Jacobsgasthuis, n° 10. Rijksarchief te Anderlecht

Afbeelding 2: De buurt van de Lakensestraat, afgebeeld op het stadsplan van Braun & Hogenberg, ca. 1570 (KBR), met aanduiding van de volgende elementen: 1. Rechte straat, 2. eerste stadsomwalling, 3. Binnenste Lakenpoort, 4. Zenne, 5. Klein Lakenpoortje, 6. tweede stadsomwalling, 7. Buitenste Lakenpoort, 8. begijnhof de Wijngaard, 9. Begijnenbeemd, 10. arme klarenklooster, 11. straatje vander Elst, 12. Infirmieriestraatje, 13. Koningsstraatje, 14. kalkovens.

De laatmiddeleeuwse buurt van de Lakensestraat kan zeer gemakkelijk worden afgebakend. Voor de studie van het laatmiddeleeuwse lokalisatiesysteem is dit des te interessanter aangezien de buurt als het ware een apart territorium in het laatmiddeleeuwse Brussel vormde. In het oosten was de Zenne een duidelijke grens, in het zuiden en het noorden lagen respectievelijk de eerste en de tweede stadsomwalling en in het westen zorgden de *Begijnenbeemd* en het immense begijnhof voor een duidelijke afbakening.

De buurt bevond zich dus tussen de beide stadsomwallingen en behoorde tot de semi-stedelijke en semi-agrarische periferie van de laatmiddeleeuwse stad.²² Ze werd doorsneden door een invalsweg, de huidige Lakensestraat, die in de middeleeuwen gewoonlijk *Rechte straat* werd genoemd en de *Binnenste* en *Buitenste Lakenpoort* met elkaar verbond. In de buurt zelf lagen er amper publieke en/of markante gebouwen. Midden op de *Rechte straat* bevond zich de *Kleine* of *Middelste Lakenpoort*, die voor het eerst werd vermeld in 1373. Aan het uiteinde van de *Rechte straat* waren kalkovens gevestigd. Het laatste markante bouwwerk was het arme klarenklooster, dat aan het begin van de zestiende eeuw werd opgetrokken tussen het *straatje vander Elst* en het *Infirmieriestraatje*. Uit de zestiende-eeuwse cartografische documenten blijkt verder dat de particuliere bebouwing zich uitstreckte langs de *Rechte straat* en haar smalle zijstraatjes.

(verder RAAND): Kerkelijk Archief van Brabant, n° 5590, n° 5593, n° 6443, n° 6444, n° 6445, n° 6446, n° 6447, n° 6448, n° 6449, n° 6451bis, n° 6453, n° 6454, n° 6459, n° 12.551, n° 12.552, n° 13.403, n° 25.456; Schepengriffies van het arrondissement Brussel, n° 9400, n° 9402, n° 9409; Archief Sint-Goedele, n° 41, n° 49, n° 59, n° 64, n° 71, n° 74, n° 76. Archief van de Stad Brussel (verder ASB): Archives Anciennes (verder AA), n° IX, n° XXIII, n° 1358, n° 1381, n° 3813. Algemeen Rijksarchief Brussel (verder ARA): Charters van Brabant, n° 8314.

²² B. Vannieuwenhuyze, 'Espaces périphériques dans une ville médiévale: la ville de Bruxelles entre les deux enceintes au bas moyen âge', *Società e storia*, 29 (2006), 317-325.

De opgespoorde schepenbrieven verschaffen een overzicht van de laatmiddeleeuwse goederentransacties die in deze buurt plaatsvonden. Gewoonlijk volgde de tekst van een schepenbrief een vast stramien. Schematisch gesteld werden achtereenvolgens de handelende partij(en), de rechtshandeling(en), de begunstigde partij(en), de omschrijving van het verhandelde goed, de ligging, eventuele clausules of transactievoorwaarden en de goedkeuring van de grondheer vermeld. Vooral de omschrijving van de verhandelde goederen en de lokalisatie in de stedelijke ruimte zijn hier belangrijk. De ruimtelijke elementen werden uit deze passages geabstraheerd.

Een eerste, logische vaststelling houdt in dat de ruimtelijke elementen die werden gebruikt voor de omschrijving van de verhandelde goederen groter in aantal zijn en specifiekere worden beschreven dan de ruimtelijke elementen die gebruikt werden om de ligging te verduidelijken. Het voorwerp van de rechtshandeling moest uiteraard nauwkeurig worden omschreven. Er werd meestal expliciet vermeld uit welke specifieke onderdelen (lees: ruimtelijke elementen) het verhandelde goed bestond.²³ De groep ruimtelijke elementen gebruikt om de ligging te verduidelijken, werden vooral in algemene termen beschreven (bijvoorbeeld 'goederen', 'huis', 'hofstede'). De analyse van deze tweede groep is echter bijzonder interessant om inzicht te verwerven in de wijze waarop de tijdgenoten de ruimtelijke opbouw van de buurt ervoeren. Het blijft echter wel oppassen, aangezien vaak gebruik werd gemaakt van standaardformuleringen. Deze konden trouwens verschillen van buurt tot buurt. Voor de buurt van de Lakensestraat werden vele goederen 'buiten de *Lakenpoort*, in straat x, tussen de goederen van y en de goederen van z' gelokaliseerd.²⁴

Uit deze vaak voorkomende formulering blijkt onmiddellijk dat er meerdere lokalisatieniveaus werden gehanteerd. Deze niveaus verhielden zich onderling niet in een piramidaal of verticaal verband. Integendeel, de 'cartografische grammatica' was opgebouwd volgens een horizontaal en relatief lokalisatiesysteem. De ruimtelijke elementen werden per niveau gerangschikt met behulp van plaatsbepalende voorzetsels zoals 'buiten', 'tegenover', 'naast', 'tussen ... en ...', enzovoort. Deze niveaus waren trouwens onderling inwisselbaar, wat in een piramidaal systeem niet het geval is.

In eerste instantie lokaliseerde men de goederen van de buurt van de Lakensestraat ten opzichte van de eerste stadsomwalling, meer bepaald 'buiten de *Lakenpoort*'.²⁵ Deze plaatsbepaling zorgt soms wel voor verwarring aangezien er zich in de buurt drie *Lakenpoorten* bevonden: de *Binnenste* of *Oude Lakenpoort*, de *Middelste* of *Kleine Lakenpoort* en de *Buitenste Lakenpoort* (zie boven). Met *Lakenpoort tout court* werd meestal de *Binnenste* of *Oude Lakenpoort* bedoeld. Het belang van dit gebouw kan moeilijk onderschat worden. Het was het enige communicatiemiddel tussen de buurt en het stadscentrum van Brussel. De poort werd trouwens in 1573 afgebroken om het

23 Bijvoorbeeld: 'een geleeq met twee kalkovens, woonhuis, twee loges, toebehorenen en de helft van een hofje' (*een geleeqhe met twe calcovenen met enen woenhuuse met twe logien dair op staende ende allen hueren toebehoirten ende metter heelicht van enen hoefkene binnen desen goeden staende*) vormde het voorwerp van de transactie in een schepenbrief van 3 maart 1406 (AOB, fonds Hôpitaux, H.266^d, akte n° 47).

24 Bijvoorbeeld: 'buiten de *Lakenpoort* in de straat genaamd *straat vander Elst* tussen de goederen van Johannes genaamd Adelen en de goederen van Henricus de Merchtinis' (*foris Lakenpoerte in vico dicto de strate vander Elst inter bona Johannis dicti Adelen et bona Henrici de Merchtinis*), zie: AOB, Hôpitaux, H.266^d, akte n° 7, schepenbrief van 18 januari 1371.

25 Zie de voorbeelden in voetnoten 24, 27 en 30.

verkeer tussen de bovenstad op de rechteroever en het pas aangelegde kanaal Brussel-Willebroek op de linkeroever vlotter te laten verlopen.²⁶

Als tweede lokalisatieniveau werd meermaals gebruik gemaakt van het begijnhof *de Wijngaard*. Het begijnhofcomplex speelde overduidelijk een beeldbepalende rol, al lag het *stricto sensu* niet in de buurt zelf. Verscheidene goederen werden gelokaliseerd tegenover de molen, de bakkerij, de infirmerie of de poort van het begijnhof.²⁷ Indien de goederen niet gepositioneerd konden worden ten opzichte van het begijnhof, dan deed men gewoonlijk een beroep op het lokale stratennet (het derde lokalisatieniveau), in hoofdzaak het netwerk van kleine straatjes tussen de *Rechte straat* en de Zenne.²⁸ De *Rechte straat* werd slechts zelden aangewend als lokalisatiemiddel. In vele gevallen kwamen het tweede en derde lokalisatieniveau samen voor.²⁹ De plaatsbepalingen eindigden gewoonlijk met een vierde lokalisatieniveau, waarbij werd verwezen naar aanpalende goederen, meestal via de geijkte formule ‘tussen de goederen van x in de ene zijde en de goederen van y in de andere zijde’. In enkele gevallen werd nog een extra vijfde lokalisatieniveau toegevoegd, bijvoorbeeld wanneer het verhandelde goed achteraan grensde aan de Zenne.³⁰

De morfologische analyse van de schepenbrieven laat ook toe om te bepalen welke ruimtelijke elementen het meest in trek waren bij de plaatsbepaling van bezittingen in de buurt van de Lakensestraat. Hiertoe werden de ruimtelijke elementen uit het volledige aantal schepenbrieven opgelijst. De resultaten van deze statistische oefening spreken voor zich (zie grafiek 1). Privaat bezit en straten spanden de kroon.³¹ Binnen de groep straten werd vooral verwezen naar de zijstraatjes van de *Rechte straat* (205 van de 260 vermeldingen). De *Rechte straat* zelf werd amper 29 maal vermeld. De overige 26 vermeldingen hebben betrekking op straten waarvan de naam niet werd vermeld of op private wegen.

Bij de plaatsbepaling werd ook een beroep gedaan op markante gebouwen, met in aflopende rangorde de *Lakenpoort*, het begijnhof *de Wijngaard* (en haar markante on-

26 ASB, AA, liasse 111.

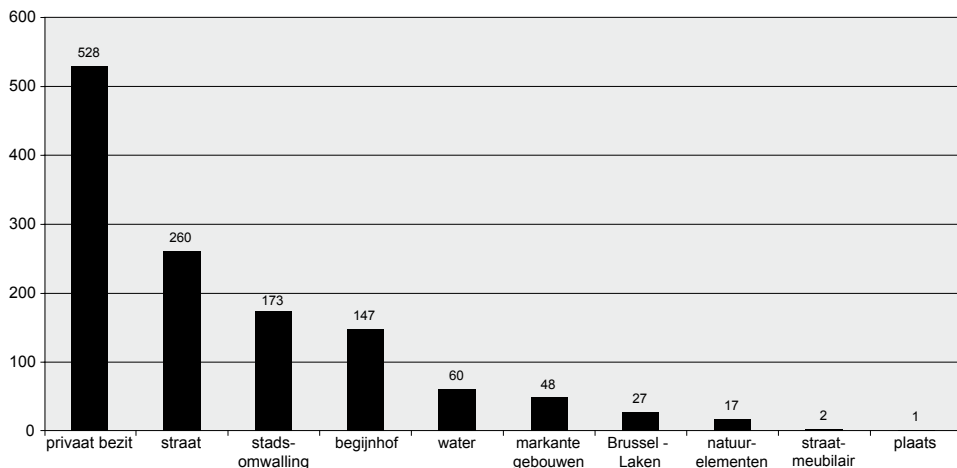
27 Bijvoorbeeld: ‘buiten de poort genaamd de *Lakenpoort* tegenover de bakkerij van het begijnhof *de Wijngaard* van Brussel tussen de goederen van Johannes genaamd Bonaert, steenhouwer, en de goederen van Johannes genaamd van den Rade, wever’ (*foris portam dictam de Lakenpoorte in oppositum pisture curtis begbinarum de Vinea Bruxellensis inter bona Johannis dicti Bonaert, lathomi, et bona Johannis dicti vanden Rade, textoris*). Zie: RAAND, Kerkelijk Archief van Brabant, n° 6445, akte n° 254 (schepenbrief van 14 juli 1394).

28 Bijvoorbeeld: ‘in de straat genaamd *Koningstraatje* buiten de poort genaamd de *Lakenpoort* tussen de goederen van wijlen Soete genaamd tsLeus en de goederen van wijlen genaamd Stephanus de Laken’ (*in vico dicto Coeninxstreetken foris portam dictam de Lakenpoorte inter bona quondam Soete dicte tsLeus et bona quondam dicti Stephani de Laken*). Zie: OAB, fonds Hôpitaux, H.265, akte n° 50 (schepenbrief van 20 november 1363).

29 Bijvoorbeeld: ‘tegenover het begijnhof binnen deze stad in het straatje genaamd het *straatje vander Elst* tussen de goederen van Henric de Beckere in de ene [zijde] en de goederen van Jan Clauwens in de andere [zijde], komende achteraan aan de goederen van wijlen Gielis Pauwels’ (*tegen over dBegijnhoff binnen deser stad int straecken aldaer geheeten het straecken van der Elst tusschen de goeden Henricx de Beckere in deen ende de goeden Jans Clauwens in dandere, comende achter aen de goeden wijlen Gielis Pauwels*). Zie ASB, AA, n° 1358, f° 47 v°-48 v° (schepenbrief van 15 maart 1531).

30 Bijvoorbeeld: ‘buiten de oude poort genaamd de *Lakenpoort* in de straat genaamd *straatje vander Elst* tussen de goederen van Egidius genaamd vanden Berge in de ene zijde en de goederen van Johannes Hobraken in de richting van de Zenne aldaar in de andere [zijde], rakende achteraan aan een zekere kleine straat genaamd *Infirmeriestraatje*’ (*foris antiquam portam dictam de Lakenpoorte in vico quodam dicto tstreetken vander Elst inter bona Egidij dicti vanden Berge ex una parte et bona Johannis dicti Hobraken versus Zennam ibidem ex altera, venien. retro ad quemdam parvum vicum nuncupatur tFirmerij streetken*). Zie: AOB, fonds Hôpitaux, H.266d, akte n° 36 (schepenbrief van 20 januari 1491).

31 Uit de tabel zou kunnen worden afgeleid dat verwijzingen naar privaat bezit dubbel zo vaak voorkwamen als verwijzingen naar straten. Deze conclusie is echter verraderlijk aangezien meestal werd verwezen naar de naburige goederen langs beide kanten (meestal via de geijkte formule ‘tussen de goederen van x in de ene zijde en de goederen van y in de andere zijde’). Het aantal verwijzingen naar private goederen (528) moet dus worden gehalveerd.

Grafiek 1: Vermelding van de ruimtelijke types in de schepenbrieven die betrekking hebben op de buurt van de Lakensestraat.

derdelen) en een aantal andere markante gebouwen (zoals de kalkovens). Waterlopen, natuurelementen en kleine ruimtelijke elementen werden dan weer weinig tot niet gebruikt. Voor de volledigheid vermeld ik ook dat 27 verwijzingen betrekking hadden op de stad Brussel of het dorp Laken. Het ging in die gevallen meestal om goederen die gesitueerd werden in de richting van één van beiden.³²

De voorgaande vaststellingen en voorbeelden brengen ons tot de volgende conclusies. Vooreerst wordt één van de stellingen van Smail afgezwakt. Hij stelde dat het lokalisatiesysteem in de notariële akten (in het geval van Brussel: de schepenbrieven) in grote mate werd bepaald door de publieke notarissen (in het geval van Brussel: de stadsklerken, in dienst van de schepenen). Zij zouden langzaam een cartografische norm ontwikkelen met het stratennet als ijkpunt. Hier wordt zeker niet ontkend dat de Brusselse stadsklerken een grote rol speelden in het optekenen van de akten. Maar in één beweging beweren dat zij ook verantwoordelijk waren voor de wijze waarop de lokalisatie van de verhandelde goederen werd bepaald, is te kort door de bocht. Integendeel, verscheidene elementen lijken erop te wijzen dat de betrokken partijen zelf ook een grote rol speelden.

De analyse van de schepenbrieven wijst immers uit dat het juridische kader van de laatmiddeleeuwse goederentransacties in de eerste plaats stoelde op de plaatselijke ruimtelijke en sociale structuur. Deze was vooral bekend bij de betrokken partijen, hun directe burens en buurtbewoners. Het standaardzinnetje *ei ibidem sufficienter assignata* (of: *hem aldair genoeg bewijst*), dat stevast volgde op de beschrijving van de goederen

32 Bijvoorbeeld: 'bij de plaats genaamd *ten Kalkoven* bij het begijnhof van Brussel tussen de goederen die waren van wijlen Geldolph genaamd Meerte, die nu in het bezit zijn van Jacob Roothens genaamd Langcoppens, richting de vesten van de stad Brussel in de ene zijde en de goederen van Wilhelm van den Hove, die waren van de weduwe en erfgenamen van wijlen Henric de Smet in de richting van Brussel in de andere [zijde]' (*ad locum dictum ten Calchovenen prope beginagium Bruxellensis inter bona que [quondam fuerunt] Geldolphi dicti Meerte que nunc sunt Jacobi Roothens dicti Langcoppens, versus meina opidi Bruxellensis ex una parte et bo [na Wilhelmi] vanden Hove que quondam fuerunt relicte et heredum quondam Henrici de Smet versus Bruxellam ex altera*). Zie: AOB, Hôpitaux, n.819, [doos 1], charter n° 6, (schepenbrief van 7 april 1505).

in de schepenbrieven, toont overduidelijk aan dat de aanwijzing *in situ* de basis vormde van de beschrijving van de verhandelde goederen en – op een hoger niveau – van de rechtshandeling zelf. Dit lijkt een belangrijke aanvulling op de ‘Brusselse waarschap’, de officiële juridische waarborg die in de schepenbrieven werd opgetekend.³³

De veelvuldige plaatsbepaling ten opzichte van de burenen is opvallend, zeker vergeleken met ons hedendaagse systeem van formeel vastgelegde codes en eigennamen. Toch wijst ook dit op het feit dat de plaatselijke socio-ruimtelijke structuur een enorm belangrijke rol speelde in het plaatsbepalingssysteem. Enkel de plaatselijke bewoners wisten wie waar precies woonde. Voor buitenstaanders – en hiertoe behoren ook de historici – was/is het bijzonder moeilijk om een inzicht te verwerven in de plaatselijke topografische situatie en in het sociale weefsel van de buurt. Iemand die de rechtshandeling of de eigendomsrechten wou betwisten, moest dus op de hoogte zijn van deze socio-ruimtelijke situatie. Vergelijk opnieuw met het huidige systeem: om eigendomsrechten of -aanspraken te staven of te betwisten, volstaat tegenwoordig een formulier waarop de noodzakelijke gegevens, codes en stempels te vinden zijn. Dergelijke formulieren worden vaak niet ter plaatse opgesteld, maar verleend op de kantoren van de bevoegde administraties.

Het is ten slotte opmerkelijk dat er bijzonder veel werd verwezen naar goederen van overleden buurtbewoners. Dit gebeurde via de geijkte formulering ‘de goederen van wijlen x’.³⁴ Er zijn twee mogelijke verklaringen voor dit fenomeen. Misschien is de oorzaak te zoeken in de toenmalige administratieve praktijk waarbij men formuleringen uit vroegere schepenbrieven als het ware recycleerde in nieuwe documenten. Dergelijke praktijken waren schering en inslag in de middeleeuwse kanselarijen, onder meer bij het opstellen van cijnsregisters.³⁵ In het licht van de voorgaande vaststellingen is het echter ook mogelijk dat de schepenbrieven door deze formuleringen aan rechtskracht wonnen. De plaatselijke bewoners waren immers het best op de hoogte van de ligging van de goederen van overleden burenen.

Voorlopig concludeer ik dat het lokalisatiesysteem in belangrijke mate was gebaseerd op de plaatselijke socio-ruimtelijke situatie, de *espace vécu* van plaatselijke buurtbewoners die als geen ander de buurt kenden. Wil dit zeggen dat de identiteit en de aspiraties van de opstellers van de akten – de stadsklerken, in dienst van de schepenen – totaal niet weerklonk in de aangewende lokalisatiemethode, zoals Smail vooropstelde? Integendeel. Het valt immers op dat er in de plaatsbeschrijvingen meestal een vaste volgorde in de lokalisatieniveaus werd gehanteerd: eerst buiten de (*Binnenste*) *Lakenpoort*, vervolgens tegenover het begijnhof en/of in een bepaald straatje en ten slotte tussen die en die goederen.

De logica achter deze volgorde houdt verband met het standpunt van de opstellers van de akten. Vanaf de veertiende en vijftiende eeuw vormde het stadhuis op de Grote Markt de uitvalsbasis van schepenen en stadsklerken. De logica van de plaatsbepaling is opgebouwd vanuit dit centrale punt in de stad (zie afbeelding 3). Wellicht weerspiegelde dit de centralistische aspiraties van de Brusselse stadsoverheid, die vanaf de veertiende-vijftiende eeuw enorm de kop opstaken. Net zoals vele andere middeleeuwse steden,

33 Ph. Godding, ‘Actes’, 93-94; Ph. Godding, *Le droit foncier à Bruxelles au Moyen Age* (Brussel 1960) 273-279.

34 Zie de voorbeelden in voetnoten 28, 29 en 32.

35 M. Martens, ‘Bruxelles en 1321. D’après le censier ducal de cette année’, *Cahiers bruxellois*, 4 (1959) 225; Y.J.A. Welings, C.J.M. van der Heijden en J.G.M. Sanders, *Hoenen en kapoenen. Gids van cijnsregisters betreffende Noord-Brabant, 14de-20ste eeuw* (s-Hertogenbosch 2000) 25-26.

voerde Brussel in elk geval een zeer centralistische politiek ten opzichte van haar hinterland.³⁶ De creatie van de Grote Markt en de bouw van het stadhuiscomplex wijzen uit dat dergelijke praktijken ook werden toegepast binnen het eigen stadsterritorium.³⁷

Ten slotte wens ik stil te staan bij het feit dat de kleine zijstraatjes een veel prominenter rol speelden in de plaatsbepaling dan de *Rechte straat*. Dat is vrij opmerkelijk, zeker omdat deze as steevast werd beschouwd als één van de belangrijke invalswegen van het middeleeuwse Brussel. Men zou logischerwijze verwachten dat goederen vooral ten opzichte van deze as werden gelokaliseerd. Misschien was het overbodig om naar de *Rechte straat* te verwijzen omdat dit op administratief vlak geen onderscheid maakte. Alle goederen van de buurt lagen immers in of in de omgeving van de *Rechte straat*.

Toch ligt de verklaring voor dit fenomeen waarschijnlijk niet verscholen in de administratieve praktijk. Andere invalswegen van het laatmiddeleeuwse Brussel, zoals de Hoogstraat of de *Steenweg*, werden namelijk wel frequent als lokalisatiemiddel aangewend. De oorzaak valt opnieuw te zoeken in de plaatselijke landschappelijke context. Er bestaan aanwijzingen dat de *Rechte straat* helemaal niet zo oud en belangrijk was als vaak wordt gedacht. Recent onderzoek wijst uit dat deze as kunstmatig werd ingeplant ten tijde van de aanleg van de eerste stadsomwalling. De zijstraatjes schijnen daarentegen terug te gaan op een oudere landschappelijke structuur.³⁸ De wanverhouding in het aantal vermeldingen is wellicht een indicatie voor het feit dat het middeleeuwse lokalisatiesysteem nog steeds verwees naar of herinnerde aan het voormalige stadslandschap, ook al was dat ondertussen grondig gewijzigd. Er is dus een duidelijke parallel met de veelvuldige verwijzingen naar de goederen van overleden buurtbewoners.

De analyse van de schepenbrieven levert heel wat nuttige informatie op met betrekking tot het lokalisatiesysteem dat in het laatmiddeleeuwse Brussel werd aangewend. Kort samengevat werd er bij de lokalisatie van goederen enorm gebruik gemaakt van de plaatselijke socio-ruimtelijke context, waarbij sociale aspecten en topografische elementen een rol speelden. Desalniettemin was de plaatsbepaling tot op zekere mate ook doordrongen van enkele administratieve en centralistische aspiraties van de opstellers van de akten, *in casu* de stadsklerken, die handelden in opdracht van het Brusselse stadsbestuur. Voorts was het lokalisatiesysteem horizontaal en relatief opgebouwd, waarbij bij voorkeur werd verwezen naar naburige private goederen en oude – en dus goed gekende – landschappelijke elementen.

De wijken beschreven

In wat volgt worden de bovenstaande resultaten gewikt en gewogen ten opzichte van een tweede soort bron, de wijkbeschrijvingen. Ook hierin vindt men indicaties terug over de wijze waarop de plaatsbepaling geschiedde in de laatmiddeleeuwse stad. In tegenstelling tot wat een aantal historici beweerden,³⁹ dateert de verdeling van het stadsterritori-

36 Ph. Godding, 'Impérialisme urbain ou auto-défense: Le cas de Bruxelles (12e-18e siècles)', in: *Bijdragen tot de Geschiedenis. De Brabantse stad. Vierde Colloquium, Brussel 29-30 maart 1974*, 58 (1975) 117-138.

37 Chloé Deligne bereidt over dit aspect een artikel voor onder de titel 'La création des "grands marchés" dans les villes des Pays-Bas méridionaux: dialogues politiques et transformations des espaces (12e-15e siècle). Quelques réflexions', dat weldra zal verschijnen in het volgende boekdeel van de serie *Mélanges de l'École française de Rome*.

38 B. Vannieuwenhuyze, *Brussel, de ontwikkeling van een middeleeuwse stedelijke ruimte* (onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Universiteit Gent 2008) 221-226.

39 G. Des Marez, 'Le Développement territorial de Bruxelles au Moyen-Age', in: *1e Congrès international de géo-*

Afbeelding 3: Schematische voorstelling van de logica in de volgorde van lokalisatieniveaus (afgebeeld op het stadsplan van Jacob van Deventer, KBR).

um in wijken uit het midden van de vijftiende eeuw. Een stadsordonnantie van 10 januari 1453 verschaft een systematische opsomming en beschrijving van de 21 *wycken* van Brussel, die op dat ogenblik wellicht werden gecreëerd.⁴⁰ Ze werden onderverdeeld in twee groepen, waarvan er tien binnen de dertiende-eeuwse (of eerste) stadsomwalling en elf binnen de veertiende-eeuwse (of tweede) stadsomwalling werden gelokaliseerd. Beide stadsomwallingen fungeerden dus duidelijk als grenzen van de wijkindeling.

In 1496 en 1526 werden nieuwe systematische lijsten met de Brusselse wijkindeling opgesteld. Joseph Cuvelier gaf deze documenten integraal uit⁴¹ en bestempelde ze als de ‘processen-verbaal’ van de commissarissen van de haardtellingen, die toen in het hertogdom Brabant werden georganiseerd. De onderverdeling in twee groepen wijken bleef behouden, maar het aantal wijken bleek nagenoeg verdubbeld. Zowel in 1496 als in 1526 beschikte Brussel immers over 41 wijken, waarvan er 19 tussen de beide stadsomwallingen lagen en 22 binnen de eerste stadsomwalling. De stadsomwallingen functioneerden nog steeds als duidelijke grens.

graphie historique, 3 (1935) 18; P. Bonenfant, ‘Le “Marais” Saint-Jean, où “l’on noyait les adultères”...’, *Annales de la société royale d’archéologie de Belgique*, 46 (1942-1943) 233.

⁴⁰ B. Vannieuwenhuyze, ‘Form and Functions of Intra-Urban Territories in Late Medieval and Early Modern Brussels (15th-16th centuries)’, in: L. Klusáková en L. Teulière (eds.), *Frontiers and identities. Cities in regions and nations* (Pisa 2008) 77.

⁴¹ J. Cuvelier, *Les dénombrements de foyers en Brabant (XIVe-XVIe siècles)* (Brussel 1912).

De beweegredenen achter het opstellen van deze lijsten waren niet telkens dezelfde. De oudste versie vormde een soort appendix bij de stadsordonnantie van 10 januari 1453 die kaderde in de organisatie van de stedelijke brandbestrijding en ordehandhaving. Deze voorzag in de eerste plaats in de creatie van een nieuw stadsambt, de wijkmeesters. De stadsoverheid van Brussel verplichtte zichzelf om jaarlijks binnen elke wijk ‘twee goede, eerbare en vreedzame mannen’ te kiezen, met als voornaamste taak bijstand te verlenen aan de inwoners van de wijk in geval van brand en andere noodsituaties.⁴² In 1496 en 1526 was de situatie anders. De Brabantse administratie had nood aan repartitieschema’s om de haardtelling te organiseren. Er werd gebruik gemaakt van de wijkindeling om de haarden systematisch te tellen. In de documenten worden de naam en de beschrijving van de wijken telkens gevolgd door het aantal bewoonde, onbewoonde en arme haarden. De lijsten van de wijken werden deze maal dus opgesteld omwille van fiscale bekommelingen.

In tegenstelling tot de verschillen in de achterliggende ontstaansmotieven en in het aantal wijken, was de manier waarop de wijken in 1453, 1496 en 1526 werden beschreven nagenoeg identiek. De analyse van het ‘cartografische lexicon’ brengt heel wat aan het licht over de manier waarop de stedelijke ruimte werd gepercipieerd en waarop plaatsen werden gelokaliseerd. Het onderstaande, willekeurig gekozen voorbeeld van de beschrijving van de ‘wijk van het begijnhof’ anno 1526 maakt dit duidelijk.

Onder den wijcke van aen Sinte Kathelijnen [bovengeschreven: van tvoirseide begijnhoff], daer nu die honderste man aff is Geert Mombaers Mommarts.

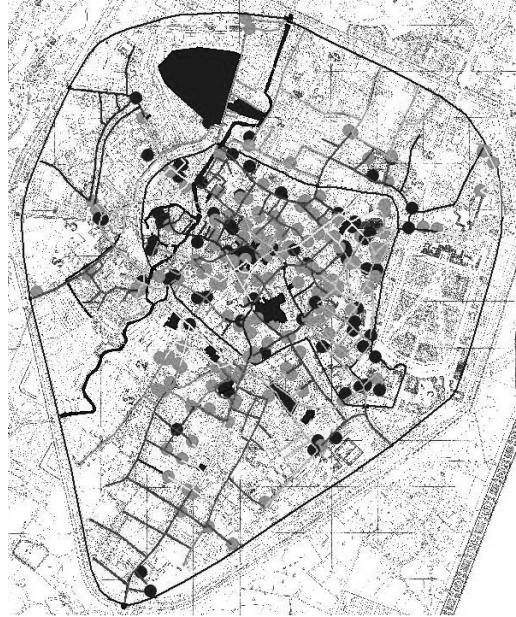
Welcken wijck begint van aen *Sinte Katelijnen poirte* int *straetken oft grefte* (gracht, b.v.) tegens over *tgoidshuys van Jerico lanx der Begijnen bergrecht* tot *Sinte Baeffshuys* toe, incluys, ende totten *Zwairten poirten* toe. Ende van den selven *Zwairten poirten* totten *Bagijn hove* in beyden zijden van den voirseide *straeten*, tselve *Bagijnhoff* excluys. Ende van daer voirts gaende opte rechte zijde voir bij den *clarissen* ende den *zijde straetkens*, doer *dwincket* achter den *kackhovenen* (kalkovens, b.v.) totter [toegevoegd: *Buyter*] *Laecken poirten* toe, excluys. Ende van daer [bovengeschreven: voirts] comende lanx den *vesten* tot aen het [bovengeschreven: *ijseren*] *bremken*, excluys, op dander zijde van den *straeten*, doer tvoirseide *wincket* totten voirseide *Bagijnhove* wersomme, excluys, aldaer desen wijcke eyndende is.⁴³ (mijn cursivering, b.v.)

Een eerste reeks vaststellingen dringt zich op. De term ‘beschrijving’ is hier zeker gewettigd. De omvang en de inhoud van de wijk worden woordelijk beschreven. In het tekstfragment worden geen precieze grenzen aangeduid, laat staan dat er aanwijzingen over de oppervlakte worden meegedeeld. Niets wijst er op dat de afbakening van het territorium is gebeurd met behulp van kaarten of landmeetkundige instrumenten. Men krijgt eerder de indruk in de voetsporen van de commissarissen van de haardtelling te lopen. Als lezer legt men het parcours in de wijk als het ware mee af.

⁴² B. Vannieuwenhuyze, “Allen dengenen die in der stad dienste sijn.” Een overzicht van de stedelijke openbare ambten en diensten in het laatmiddeleeuwse Brussel 1229-1477 (onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent 2002) 140; Vannieuwenhuyze, *Brussel*, 117-119.

⁴³ ARA, Rekenkamer, n° 45.796.

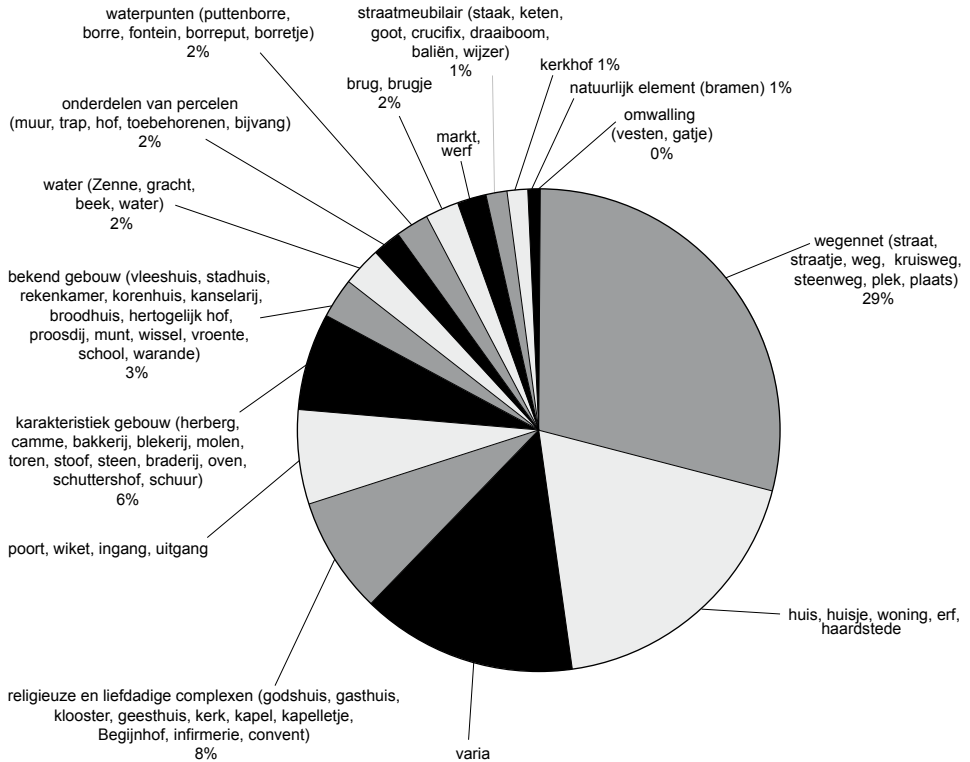
Afbeelding 4: Reconstructie van het parcours dat de commissarissen van de haardtelling in 1526 aflegden in de wijken, gebaseerd op de identificatie en lokalisatie van de ruimtelijke elementen. De donkere bollen en vlakken wijzen op een zekere lokalisatie; de lichte op een hypothetische lokalisatie.

In plaats van te verwijzen naar meetbare elementen (oppervlakten, precieze grenspunten en -lijnen) of een opsomming te geven van de samenstellende elementen van de wijk (een systematische lijst van straten, gebouwen of bewoners) wordt gebruik gemaakt van een reeks visuele aanknopingspunten (het ‘cartografisch lexicon’). Ik beschouw deze opnieuw als ruimtelijke elementen. In hun onderlinge verband (de ‘cartografische grammatica’) geven ze vorm aan de beschrijving van de wijk. Met andere woorden, de wijk wordt als het ware bepaald of omschreven door een keten van dergelijke ruimtelijke elementen: plaatsnamen, publieke gebouwen, straten, infrastructuren, enzovoort. Soms wordt gebruik gemaakt van eigennamen (toponiemen), soms ook niet. In de beschrijving van de ‘wijk van het begijnhof’ uit 1526 worden aldus vijftien ruimtelijke elementen⁴⁴ aan elkaar gelast door middel van een aantal specifieke plaatsbepalende voorzetsels (‘aan’, ‘langs’, ‘tegenover’, enzovoort).

Mits een goed inzicht in de topografie van middeleeuws Brussel is het mogelijk om het parcours van de commissarissen – en dus ook de omvang van de wijken – op kaart te visualiseren. Bij uitbreiding kan de wijkstructuur van de gehele stad worden gereconstrueerd (zie afbeelding 4). Dit werd gerealiseerd na identificatie en lokalisatie van de in totaal 543 ruimtelijke elementen die in de haardtelling van 1526 worden vermeld. En net zoals bij de schepenbrieven kan het inzicht in het middeleeuwse lokalisatiesysteem worden verfijnd door frequenties in het gebruik van de ruimtelijke elementen te

⁴⁴ Vier stadspoorten (de *Sint-Kathelijnepoort*, de *Zwarte poort*, de *Buitenste Lakenpoort* en het *wiket*), andere defensieve infrastructuur (de *Begijnenbeergracht*, een andere gracht en de vesten), kloosters of godshuizen (het godshuis van *Jericho*, het begijnhof, het klarissen- of arme klarenklooster), een refuge (het *Sint-Baafshuis*) niet bij naam genoemde straten, industriële infrastructuur (de kalkovens) en een soort afsluiting (het ijzeren braamke). Deze elementen werden gecursiveerd in het tekstfragment. Sommigen komen meermaals voor.

Grafiek 2: Procentuele verhouding van de ruimtelijke types in de wijkbeschrijvingen van 1526.

analyseren. Daartoe dienen de ruimtelijke elementen typologisch te worden opgedeeld (zie boven). Aldus kunnen de 543 ruimtelijke elementen van de haardtelling van 1526 worden opgedeeld in 81 verschillende types.⁴⁵

De frequentie in het gebruik van deze types verschaft inzicht in de plaatsbepalende en structurerende elementen van de laatmiddeleeuwse stad Brussel (zie grafiek 2). Zo hebben de commissarissen van de haardtelling hoofdzakelijk gebruik gemaakt van wegen, publieke en private gebouwen. De ruimtelijke types 'straat', 'straatje', 'weg', 'kruisweg', 'steenweg', 'plek' en 'plaats' vertegenwoordigen samen ongeveer 30 procent van het totale aantal gebruikte ruimtelijke elementen. De publieke gebouwen nemen één vierde voor hun rekening, terwijl nagenoeg één vijfde van dit totaal wordt ingenomen door de types 'huis', 'huisje', 'woning', 'erf' of 'haardstede'.

Het gebruik van andere types ruimtelijke elementen ligt daarentegen bijzonder laag. Opvallend is het zeldzame gebruik van hydrografische elementen, waterputten en fon-

45 In alfabetische volgorde: bakkerij, baliën, beek, begijnhof, bijvang, blekerij, borre, borreput, borretje, braderij, bramen, broodhuis, brug, brugje, camme, convent, crucifix, draaiboom, erf, fontein, gasthuis, gatje, geesthuis, godshuis, goot, gracht, haardstede, herberg, hertogelijk hof, hof huis, huisje, infirmerie, ingang, kanselarij, kapel, kapelletje, kerk, kerkhof, keten, klooster, korenhuis, kruisweg, markt, molen, munt, muur, oven, plaats, plek, poort, proosdij, puttenborre, rekenkamer, school, schuttershof, schuur, staak, stadhuis, steen, steenweg, stoof, straat, straatje, toebehorenen, toren, trap, uitgang, varia, vesten, vleeshuis, vroente, warande, water, weg, werf, wijzer, wicket, wissel, woning en Zenne. De ruimtelijke elementen die onder geen van voorgaande types konden worden ondergebracht, vallen onder de noemer varia.

teinen, bruggen, straatmeubilair en perceelsgrenzen. Ook al vervulden deze elementen een belangrijke rol in de stedelijke structuur, toch leken ze weinig in trek als aanknopingspunten bij de plaatsbepaling.

Deze korte analyse van de laatmiddeleeuwse wijkbeschrijvingen bevestigt de vaststellingen uit de analyse van de schepenbrieven. Ook in de wijkbeschrijvingen werd gebruik gemaakt van een beschrijvend, relatief en horizontaal lokalisatiesysteem. Dit systeem was niet opgebouwd uit formeel vastgelegde eigennamen en codes die in een piramidaal lokalisatiesysteem werden geplaatst, maar uit een reeks ruimtelijke elementen (het ‘cartografisch lexicon’) die op een horizontaal plan aan elkaar werden gekoppeld met behulp van plaatsbepalende voorzetsels (de ‘cartografische grammatica’).

Net zoals in de schepenbrieven waren het wegennet en de publieke en private gebouwen de meest voorkomende oriëntatie- of aanknopingspunten. Water, natuur en kleine ruimtelijke elementen waren weinig of niet in trek. De oorzaken voor dit onderscheid zijn waarschijnlijk *legio*. Er is uiteraard het schaalverschil (wat groot is, valt meer op), maar ook de zichtbaarheid in de publieke ruimte speelt een rol. Straten en gebouwen sprongen meer in het oog dan kleinere ruimtelijke elementen. Water en natuur waren in middeleeuws Brussel eerder buiten de publieke ruimte te zoeken.⁴⁶ De Zenne en andere waterlopen waren in het laatmiddeleeuwse Brussel vrij slecht toegankelijk. Ze waren vaak enkel bereikbaar via de achtererven van particulieren. Aan het *Sint-Gorikseiland* en bij de middeleeuwse haven lagen er enkele bruggen, maar elders sloten de wegen slecht aan op de rivier.

Conclusies: buren, straten en aanknopingspunten

Bij wijze van conclusie vat ik de karakteristieken van het lokalisatiesysteem in laatmiddeleeuws Brussel kort samen. Hierbij maak ik nogmaals gebruik van het waardevolle conceptuele kader van Smail. Een logische vaststelling is dat het systeem in grote mate verschilde van de wijze waarop men tegenwoordig goederen en gebouwen in de ruimte lokaliseert. In de laatmiddeleeuwse Brusselse schepenbrieven en wijkbeschrijvingen werd de stedelijke ruimte gepercipieerd, gestructureerd en gereproduceerd op een beschrijvende, relatieve, horizontale en topografisch gestructureerde wijze. Dit systeem werd door Smail ‘cartografische grammatica’ genoemd. In de plaats van formeel vastgelegde eigennamen en codes werd gebruik gemaakt van allerlei types ruimtelijke elementen, die samen een ‘cartografisch lexicon’ vormen. Deze ruimtelijke elementen werden ten opzichte van elkaar gepositioneerd door middel van plaatsbepalende voorzetsels.

Binnen dit lokalisatiesysteem werd hoofdzakelijk gerefereerd naar naburige goederen, straten en markante gebouwen. De plaatselijke socio-topografische structuren vormden de basis van het systeem. Tegenwoordig is geometrische en administratieve kennis vereist om plaatsen te lokaliseren. In de laatmiddeleeuwse stad was kennis over het plaatselijke sociale weefsel van buren en vroegere bewoners en over de plaatselijke topografie essentieel.

Deze conclusie zwakt de stellingen van Smail over het lokalisatiesysteem in laatmiddeleeuws Marseille enigszins af. Op basis van variaties in de ‘cartografische lexica en grammatica’ meende hij het bestaan van ‘linguïstische gemeenschappen’ te kunnen afleiden. Zij gaven het lokalisatiesysteem vorm. Het onderzoek van de Brusselse schepenbrieven

⁴⁶ Vannieuwenhuyze, *Brussel*, 282-283 en 297-302.

leidde niet tot dezelfde conclusie. Is hiervoor diepgaander onderzoek nodig? Momenteel is de kennis over de sociale achtergronden van de handelende partijen en stadsklerken immers ontoereikend. Toch lijkt het onderzoek uit te wijzen dat niet zozeer de aspiraties van de ‘linguïstische gemeenschappen’, maar vooral de plaatselijke socio-topografische structuur de basis vormde van het lokalisatiesysteem. De schepenbrieven waren trouwens geen product van één specifieke ‘linguïstische gemeenschap’, maar kwamen tot stand na onderhandeling en communicatie tussen meerdere mensen: de handelende partijen (soms vertegenwoordigd door derden), de stadsklerken, de schepenen en eventueel ook de grondheren. De passages waarin de goederen werden gelokaliseerd, werden geconstrueerd op basis van wat de partijen meedeelden aan de schepenen en stadsklerken, die dit standaardiseerden in een juridisch jargon. Deze passages weerspiegelen dan ook meerdere perspectieven op het stedelijke landschap: in de eerste plaats de lokale socio-topografische context (ingebracht door de partijen), een juridisch-administratief keurslijf (ingebracht door de klerken) en een centralistisch beleid (ingebracht door de schepenen).

Misschien focuste Smail te veel op de activiteiten van de publieke notarissen, die hij als de eerste cartografen van de stedelijke ruimte bestempelde. Wegens de nood aan een normatief lokalisatiesysteem ontwikkelden zij een lokalisatiesysteem waarbij de stedelijke ruimte gepercipieerd en gereproduceerd werd als een netwerk van straten. Dit laatste fenomeen valt niet te ontkennen en werd na verloop van tijd ook in Brussel geïntroduceerd, maar wellicht moet de prominente rol van notarissen/stadsklerken worden afgezwakt. Zou deze perceptie en reproductie van de stedelijke ruimte niet eerder het gevolg zijn van een steeds toenemende bebouwingsdichtheid? Naarmate de stad volgebouwd geraakte, werd de publieke ruimte steeds schaarser en tegelijkertijd dus nauwer afgelijnd. In de middeleeuwse Brusselse toponymie wordt dit fenomeen trouwens duidelijk weerspiegeld: de *Putterij* werd na verloop van tijd *Putterijstraat*, het *Warmoesbroek* evolueerde naar *Warmoesbroekstraat* of kortweg *Broekstraat*.⁴⁷

Het spreekt voor zich dat deze studie verre van afgerond is. Om dit onderzoek verder uit te diepen is een grondige kennis van de stedelijke topografie en van de eigendomsverhoudingen vereist. Regressief huizenonderzoek en reconstructies van het primitieve kadaster kunnen hieraan verhelpen. Zij bieden de noodzakelijke basis om inzicht te verwerven in de manieren waarop de tijdgenoten de stedelijke ruimte trachtten te begrijpen en te ordenen. Een analyse van de kostumiërende rechtspraak zou dan weer gegevens kunnen opleveren over de oorsprong van het laatmiddeleeuwse lokalisatiesysteem. Ook een vergelijking tussen de stedelijke ruimte, de perifere gebieden en het platteland kan interessant zijn, bijvoorbeeld om verschillen in de plaatsbepaling op te sporen. Ten slotte loont het zeker de moeite om naast de wijkbeschrijvingen ook andere stadstrajecten en parcours te ontleden. De beschrijvingen van processies, ommegangen en blijde inkomsten leveren zeker en vast bijkomende stof om het laatmiddeleeuwse lokalisatiesysteem en de achterliggende socio-politieke logica's te doorgronden.⁴⁸

47 Vannieuwenhuyze, *Brussel*, 147.

48 Zie in dit licht bijvoorbeeld É. Lecuppre-Desjardin, ‘Parcours festifs et enjeux de pouvoirs dans les villes des anciens Pays-Bas bourguignons au XVe siècle’, in: *Histoire Urbaine*, 9 (2004) 29-45.